

Марта Цимбровська
завідувачка відділу етнографії,
Музей народної архітектури і побуту у Львові
імені Климентія Шептицького
(Львів, Україна)

Marta Tsymbrovska
Head of the ethnography department,
Klymentii Sheptytskyi Museum of Folk Architecture and Life in Lviv
(Lviv, Ukraine)

КЛИНОВІ ОЛІЙНІ ПРЕСИ (ОЛІЙНИЦІ) В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ І ПОБУТУ У ЛЬВОВІ

WEDGE OIL PRESSES IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND RURAL LIFE IN LVIV

Анотація

Дослідження історії техніки та традиційних ремесел має вагомe значення для етнографічної науки, дає нам знання не лише про щоденний побут, а й демонструє еволюційні зміни, господарський прогрес та його поширення на наших землях. Розвиток олійного ремесла представлений у музеї кількома унікальними архаїчними пресами (олійницями) й будівлею олійні. Проте існує певна прогалина в дослідженні означених пристроїв. У статті вперше детально обстежено конструкцію двох бойківських клинових пресів «на тарани»: із с. Головецько Стрийського (раніше Сколівського) району Львівської області та с. Пилипець Хустського (раніше Міжгірського) району Закарпатської області, що є частиною колекції Львівського музею. На підставі реальних замірів виконано 3D моделі цих механізмів, описано їхні технічні характеристики, складові частини й особливості роботи.

Ключові слова:

рослинна олія, олійний прес, клиновий прес, традиційні ремесла.

Abstract

The study of the history of technology and traditional crafts is of great importance to ethnographic scholarship, as it provides insights not only into daily life but also demonstrates evolutionary changes, economic progress, and its spread in our lands. The museum's collection includes several unique archaic oil presses and an oil mill building that represent the development of oil crafts. However, the limited source base and few ethnographic studies related to traditional oil production do not provide complete knowledge about the principles and technical characteristics of oil presses. For the first time, the author has thoroughly examined the design of two Boiko wedge presses

from the villages of Holovetsko (Stryi district, formerly Skole, Lviv region) and Pylypets (Khust district, formerly Mizhhiria, Zakarpattia region), which are now part of the Lviv Museum collection. Based on actual measurements, 3D models of these mechanisms were created, their technical characteristics, components, and operating features were described.

Keywords:

vegetable oil, oil press, wedge press, traditional crafts.

Розвиток олійного ремесла по всій території України має кількавікову традицію, що сягає своїм корінням часів панщини й фільваркового господарства. Споживання значної кількості олії було традиційно пов'язане зі суворим дотриманням постів, особливо Різдвяного й Великоднього. Під час них брак тваринних жирів компенсувала рослинна олія домашнього виробництва. Відомості про перші олійні належать до 16 ст.¹, а історія їхнього функціонування в гірських селах Карпатського регіону сягає середини 20 ст. Як писав Йозеф Любенські, «олійня становить найнижчий щабель у сільському промислі. Тяжко уявити собі простіший і дешевший спо-

сіб отримання олії. Олія ця не призначена на продаж, але для селян є улюбленою окрасою до простих страв»².

Перші згадки про домашнє виробництво олії та конструкцію пресів з горизонтальними клинами знаходимо в доробку М. Шишкевича³ та А. Веретельника⁴. У 1930-х роках технологію виробництва олії на Гуцульщині зафіксував польський етнограф Ян Фальковський. Учений, зокрема, описав два типи олійних пресів – прес-колоду з вертикальними клинами та прес на тарани з горизонтальними клинами⁵. Тему олійництва й конструкцію клинового преса не оминув у своїй праці «Гуцульщина» видатний етнограф Володимир Шухевич⁶.

¹ Baranowski Ignacy Tadeusz. Przemysł polski w XVI wieku. – Warszawa, 1919. – S. 119.

² Łubieński Jósef. Przemysł Rolny. – T. 1: Technologia mechaniczna przemysłu wiejskiego [Przeróbka płodów roślinnych]. – Warszawa: Wydawnictwo Redakcyi «Rolnika i Hodowcy», 1891. – S. 605.

³ Шишкевич М. Виріб олію на Волині в Галичині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 6. – Львів, 1905. – С. 94–99.

⁴ Веретельник А. Олійні у північно-східній Галичині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 6. – Львів, 1905. – С. 89–93.

⁵ Falkowski Jan. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy. – Lwów, 1937. – S. 35–36, 83–84.

⁶ Шухевич В. О. Гуцульщина: в 5 частинах. Репринтне видання 1899–1908 рр. – Харків: Видавець Олександр Савчук, 2018. – С. 207–210.

Існування аналогічних пресів зафіксоване також на Бойківщині й Лемківщині. Відомості про виробництво олії в Жукотині та будову клинового преса на тарани знаходимо в розвідках В. Кобільника⁷. Також надзвичайно цінними є дослідження польських етнографів, які займалися історією техніки й народних ремесел на території південної Польщі, зокрема, праці Яна та Стефана Рейчманів⁸, Хенрика Йоста⁹ й Хенрика Ольшанського. Їхні роботи містять інформацію про олійництво на Лемківщині та заході Бойківщини. Х. Ольшанський, окрім низки публікацій, присвятив темі олійництва монографію¹⁰.

Клинові преси є простими механізмами, легкими й ефективними в умовах домашнього вжитку. Аналогічні пристрої використовували в традиційному олійництві Словаччини, Румунії, Болгарії, Польщі, Угорщини, Франції, Швейцарії. Преси цього типу нині зберігаються в колекціях багатьох етнографічних музеїв¹¹. Стан сучасних українських досліджень, присвячених означеній проблематиці, на жаль, недостатній. 1997 року вийшла друком чи не єдина стаття Н. Мельничук про олійні преси на Гуцульщині¹². Олійниці, представлені

в колекції Музею народної архітектури і побуту (а це два клинові преси на тарани, про які йтиметься далі, і один важільний прес), досі не були детально описані, обміряні й задокументовані.

Кількість олійних виробництв, промислових і для домашнього використання, точно не відома. Х. Ольшанський зазначає, що виробництво олії зосереджувалося в певних центрах (осередках). У деяких селах було по кілька олієнь, тим часом як в інших – жодної. Орієнтовно одну олійню використовували для обслуговування 100–120 домогосподарств¹³. Зазвичай у гірському селі працювали одна-дві олійні. В. Кобільник так згадує домашнє виробництво олії в Жукотині: «Деякі газди мають у сінях олійницю. Це займає багато місця, і тоді сіни мусять бути значно більші. У Жукотині є 2–3 олійниці. Газду, що займається “биттям” олію, називають “олійник”»¹⁴. За свідченням мешканця с. Грозьово Гобака Семена Федоровича 1892 р. н., в означеному селі аж три покоління родини Пикусів займалися виробництвом олії: «Ще давно була в Пикусів олійня на тарани. Лише після Першої світової війни у 20-х роках сільські майстри-теслі та ковалі виготовили сесю олійню на

⁷ Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотин Турчанського повіту. Ч. II // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч. 8. – С. 15–71.

⁸ Reychman Jan, Reychman Stefan. Przemysł wiejski na Podhalu. – Wyd. 2. – Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1965. – S. 79–99.

⁹ Jost Henryk. O zabytkach wiejskiego przemysłu na terenie Podhala // Etnografia Polska. – Т. 6. – 1962. – S. 366–381.

¹⁰ Olszański Henryk. Tradycyjne olejarstwo w Polsce / [Red. Jerzy Czajkowski; rys. Henryk Olszański]. – Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 1989. – 240 s.

¹¹ Польща: Olejarnia Polaczka z Ochotnicy Górnej, Muzeum Etnograficzny w Krakowie; Prasa z Gródka, Skansen Wsi Pogórzańskiej w Szymbarku; Olejarnia z Lipnicy Wielkiej, Orawskim Park Etnograficzny w Zubrzycy Górnej. Румунія: Teasc de ulei, Oloiniță Volovăț, Muzeul Satului Bucovinean Suceava; Teasc cu berbeci orizontali, com. Arbore, «ASTRA» National Museum Complex, Sibiu; Teasc cu pene folosind forța umană, com. Mlăceni, «ASTRA» National Museum Complex, Sibiu; Uleiniță, Casa Tivadar, Muzeul Satului Maramureșean; Teasc de ulei, Bélafalva, Kovászna megyében, Székely Nemzeti Múzeum. Словаччина: Olejový lis z obce Miková, Múzeum ukrajinskej kultúry SNM, Svidník; Lis s visiacími kladivami, Múzeum slovenskej dediny v Martine.

¹² Мельничук Н. Олійницькі преси Гуцульщини кінця XIX – початку XX ст. // Народознавчі зошити. – Вип. 2. – 1997. – С. 100–105.

¹³ Olszański Henryk. Tradycyjne olejarstwo w Polsce... – S. 37.

¹⁴ Кобільник В. Вказ. праця. – С. 31.

Рис. 1. Будівля олійні
із с. Головецько Сколівського р-ну.
1811 р. Сектор «Бойківщина»
МНАП у Львові

ваговицю. Бити олій до Пикусів приходили не лише мешканці с. Грозьово, а й з сусідніх сіл: Дністрика, Головецька, Головецького...»¹⁵. Олійня могла належати не лише окремому господареві, й цілій сільській громаді¹⁶.

На зимові місяці, особливо січень і лютий, майже кожен господар домовлявся із сусідами, коли разом битимуть олію. Визначеного дня селяни, переважно жінки, брали насіння та збиралися до олійні¹⁷. **(Рис. 1)** Під час постів, перед великими святами в олійнях кипіла робота, деякі працювали навіть цілодобово. Тож прибуток від них був значним. Водночас решту року попит на виробництво олії спадав, і більшість олійниць не працювали¹⁸.

Олійна сировина. Для виробництва олії придатні рослини із вмістом олії в насінні понад 20 %. Окрім сільськогосподарських рослин (льон, конопля, ріпак, гірчиця, а з 18 ст. – соняшник і гарбуз), в олійництві використовували також горіхи, жолуді й насіння рослин дикорослих¹⁹. М. Шишкевич зазначає: «замічу лише, що з динь, сонішника і т. п. “бють” олій лише біднійші, хто не має лену або конопель»²⁰.

Особливі смакові властивості мала олія з маку – святкова. Мак у невеликій кількості традиційно вирощували в домашньому господарстві й на фільварках. Олія з білої гірчиці вирізнялася специфічним гострим смаком, її споживали в їжу під час посту.

Ріпак і рижій, що часто трапляються і в дикій природі, були джерелом олії для технічних потреб (змащування осей возів і механічних пристроїв). Окрім виробництва олії, ріпак у домашньому господарстві не використовували, і тому до середини 19 ст. вирощували відносно незначну його частку.

Щодо олії з дикорослих рослин, то 30 % олії, виготовленої в домашніх умовах (як для власних потреб, так і на продаж) становив продукт із букових горіхів. Збирання цих горіхів у лісі належало до обов'язків дітей. Криштоф Клюк писав, що «кольору вона цитринового [лимонного – М. Ц.], здорова і на смак до Прованської олії рівноцінна»²¹. Так само цінували за гарний смак олію

¹⁵ Мандюк М. Ю. Етнографічна довідка на олійню із с. Головецько // Архів Музею народної архітектури і побуту. – Науково-технічна документація НТД-15. – Папка А-7.

¹⁶ Wojciechowski St. Olejarnictwo jako drobny przemysł u nas // Inżynierja i Budownictwo Cywilne, Przemysłowe i Rolnicze: pismo półmiesięczne illustrowane dla inżynierów, właścicieli fabryk i maszyn, przemysłowców, górników, budowniczych, przedsiębiorców, obywateli ziemskich. – R. 7. – Nr. 17 (15 września 1885). – S. 289–291. ; Nr. 19 (15 października 1885). – S. 259–260.

¹⁷ Шишкевич М. Вказ. праця. – С. 98.

¹⁸ Wojciechowski St. Вказ. праця. – С. 260.

¹⁹ Olszański Henryk. Tradycyjne olejarstwo w Polsce... – S. 63.

²⁰ Шишкевич М. Вказ. праця. – С. 94.

²¹ Kluk K. Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie kraiovych, albo ktore w Kraiu uzyteczne byc mogą, Utrzymanie, rozmnozenie i zazycie. – T. 3: O rolnictwie, zbozach, łąkach, chmielnikach, winnicach y roslinach gospodarskich. – Warszawa, 1779. – S. 365 (p. 205).

з горіхів ліщини. Олія з дубових жолудів для їжі непридатна, інколи її використовували до технічних потреб. А от олія з кісточок диких слив мала надзвичайні смакові й лікувальні властивості, її скуповували аптекарі. Але, з огляду на складність збору кісточок і тиснення олії, виробляли її досить мало.

Поширення олійних пресів європейським континентом, їхня конструкція та історія вдосконалення тісно пов'язані з пресами виноробними²². Перше відоме зображення клинового преса міститься на віллі Веттіїв у Помпеях, що вціліла після виверження вулкана 79 року. На фресці фриза в приміщенні їдальні зображені купідони, які молотами забивають клини в раму дерев'яного винного преса. **(Рис. 2)** Основна технологічна різниця полягає в тому, що виноградний чи інший фруктовий сік отримують з м'яких і вологих плодів. Олійна ж сировина (за винятком оливкової олії, нетипової для нашого регіону) – це сухе насіння чи горіхи, що потребують попередньої обробки.

У межах цього дослідження детально не зупинятимуся на процесі приготування сировини, оскільки він не зале-

Рис. 2. Клиновий виноробний прес.
Фрагмент фрескового розпису вілли Веттіїв, Помпеї. 1 ст. н. е.

Рис. 3. Піч для обсмажування олійної сировини – «панва», у будівлі олійні с. Головецько, МНАП у Львові

жав і не впливав на тип преса. Сировину попередньо товкли в ступах чи мололи на жорнах. Конопляне чи інше насіння, яке має луску, просіювали через сито. Потім замішували з теплою водою в тісто, яке обсмажували на спеціальній печі («панві»). **(Рис. 3)**

Якщо олію тиснули не в приміщенні олійні, а вдома, то використовували хатню піч. Поряд з піччю стояв спеціальний стілець із заглибленням, за допомогою якого формували сировину. На стілець навхрест клали дві хустки з кінського чи коров'ячого волоса (хвоста), в які загортали тепле обсмажене «тісто». Ці хустки мали назву «шапка» («волосовий кап»), бо були схожі за формою на шапку з вухами. Звичайне полотно не підходило через великий тиск в пресі: «... ви смажене сімя вибирає ся в "шапку"». Шапка се щось в роді хустини, зроблене з волосіня коров'ячого хвоста. Она має вид більше подібний до звичайного соломяного капелюха з дуже низьким дном, якого криса, розтяті в чоти-

²² Parain Charles. Vorindustrielle Pressen und Keltern und ihre Verarbeitung in Westeuropa, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. – Т. 8. – Berlin, 1962. – S. 338–350.

рох місцях, навхрест загинали би ся до середини і взаємно накривали би ся... Їх треба аж дві, а то тому, що бувають рідкі і сімя може через одну перелізати. Відтак кляпами (4 випуски з країв шапки) добре закриваєть ся і обмотуєть ся ще 2 шнурками. Сімя в шапці прибирає назву макух (ся назва й становить одиницю міри в олійни) і складаєть ся до скарині»²³.

Жінки, які приходили до олійні, самостійно товкли й замішували сировину. Часто товкли насіння в домашніх ступах і до олійні приносили вже подрібнену сировину. Майстер-оліяр лише контролював кількість води для замішування, щоб тісто набуло потрібної консистенції, та власноруч обсмажував сировину. Якість обсмаження впливала на смак і запах отриманої олії. За достатнього прогріву сировини в ручному домашньому пресі можна було отримати ту саму кількість олії, як і в пресі гідравлічному²⁴.

Як вже зазначалося, олійництво було сезонним домашнім виробництвом, з якого майстри не мали постійних прибутків. На відміну від інших ремісничих занять, воно не було окремою професією, а радше знанням, яке передавалося дітям у спадок. Деякі оліярі старанно берегли власні секрети приготування олії від сторонніх очей.

Витискання олії як процес потребувало значних зусиль і передбачало застосування спеціальних механічних пристроїв. Олійні преси та ступи відомі ще з античних часів. В етнографічній літературі знаходимо дві основні класифікації олійних пресів: Герберта Гоффмана²⁵ та Яна Горака²⁶. Олійні преси розрізняють за конструкцією та спосо-

бом застосування сили. Тобто важливо виділити джерело сили тиску й спосіб, яким цей тиск передаєть ся на поршень.

За принципом роботи можна виділили кілька груп олійних пресів.

I. Преси клинові (з вертикальними клинами; з горизонтальними клинами; з горизонтальними клинами та підвісними таранами; з горизонтальними клинами й обертливими таранами). У найпростіших клинових пресах джерелом енергії є людина, яка за допомогою молота забиває клини в горизонтальну колоду. (Рис. 4)

У колоді клини посувають поршень, який тисне на сировину. Для збільшен-

Рис. 4. Олійний прес-колода з вертикальними клинами.
Схема Н. Hoffmann

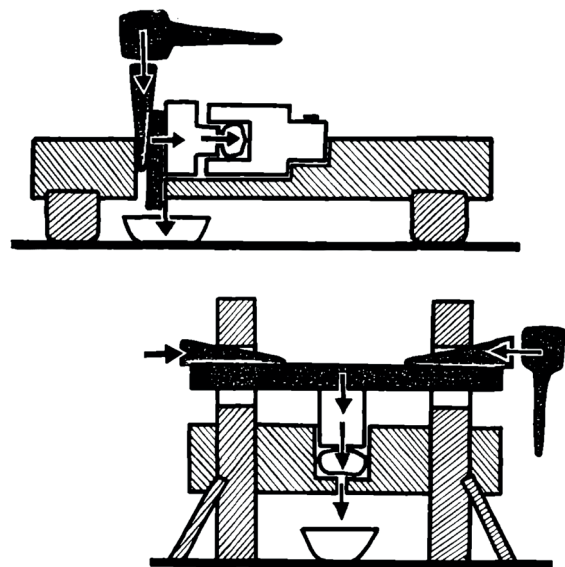

Рис. 5. Олійний прес із горизонтальними клинами. Схема Н. Hoffmann

²³ Шишкевич М. Вказ. праця. – С. 95–96.

²⁴ Wojciechowski St. Вказ. праця. – S. 259–260.

²⁵ Hoffmann Herbert. Eine Typologie der Anlagen zur Ölgewinnung in Rumänien, Cibinium, Sibiu. – 1966. – S. 49–61.

²⁶ Górac Jan. Prasy do wyciskania oleju. Pozwój I typu. – Lublin: Muzeum wsi Lubeskiej. – 1981. – S. 9–49.

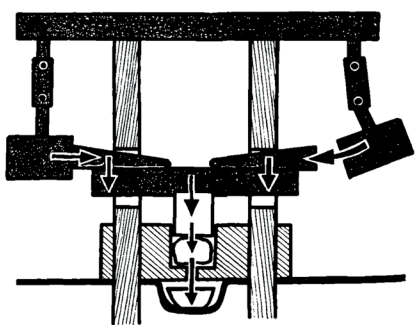

Рис. 6. Олійний прес із горизонтальними клинами й підвісними молотами-таранами.
Схема Н. Hoffmann

ня зусилля необхідно було посилити удар, для цього клини перенесли в горизонтальне положення та замість молота почали використовувати великі молоти-тарани. (Рис. 5, 6)

II. Преси з гвинтом (з одним чи кількома вертикальними гвинтами, що розташовані центрально чи збоку; преси з горизонтальними гвинтами; преси клиново-гвинтові). Вбивання клинів поступово витіснили гвинти (дерев'яні чи металеві), які збільшували натиск прямої дії та краще його утримували. Тиск у пресі з гвинтом розподілявся рівномірно. (Рис. 7)

III. Преси важільно-вагові (з натиском за допомогою «лади»; важільні ланцюгові; з притягненням важеля за допомогою гвинта – на зразок «грецьких»). Новіший тип пресів – це пристрої, де застосовано дію простих механізмів, а саме важеля та додаткової ваги (обтяжувача). Довжина важеля впливала на силу тиску. (Рис. 8)

Варто зазначити, що кожен із цих типів еволюціонував і розвинувся в незліченну кількість варіацій. Кожен олійник удосконалював свій механізм відповідно до власних умінь і фінансових можливостей.

Олійний прес із горизонтальними клинами на тарани був найпоширенішим типом олійниці. Використанню цьо-

Рис. 7. Олійний прес із гвинтами.
Музей-скансен «Zagroda Kurpiowska w Kadzidle». Польща

Рис. 8. Важільний олійний прес
із с. Грозьово Самбірського р-ну. 1920-ті рр. МНАП у Львові

го типу преса передували невеликі ручні олійниці, де клини вбивали вручну за допомогою молота. Переносні олійниці на час витискання олії встановлювали в приміщенні комори, сінях чи хаті й забирали після завершення робіт. (Рис. 9)

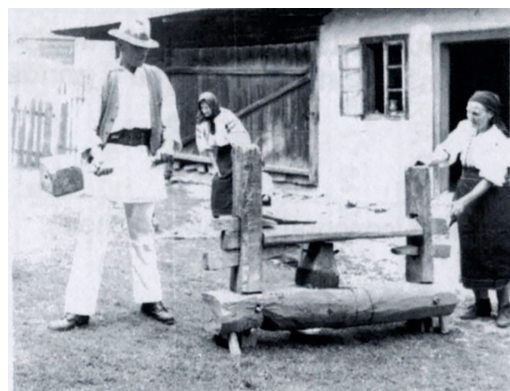

Рис. 9. Господар вибиває олію в переносному пресі. Румунія. Початок 20 ст. Фото Bogdan Florin

Дерев'яні олійні преси виготовляли в селах, зазвичай прес майстрував оліяр власноруч: «Ступу до витискання олію споряджує сам собі чоловік із чистого дубового дерева, не вживаючи до того ані шматка заліза... Але не кождий зуміє зробити собі таку ступу. Завше в селі знайдеться один здатніший чоловік з більшим таланом, і як лиш раз що побачить де, зараз і собі береться таке зробити і довести до ладу. Так само і олійню звичайно робить оден від другого. А по більшій часті олійні такі переходть з роду в рід»²⁷. Металеві елементи, яких було дуже мало (різьби чи окуття), замовляли в місцевого коваля або купували фабричні, наприклад, вироблені в Коломиї, Тарнові чи у Львові²⁸. А. Веретельник зазначав: «Таку шрубку з мутрою купують готову в місті, а решту все роблять собі самі в дома»²⁹.

Оскар Кольберг записав на Покутті дві загадки про олійні: «Між двома дубами б'ються барани мудами [лобами – М. Ц.]» та «Дубова скриня зашмаркала діда»³⁰. Очевидно, що в обох випадках ідеться саме про клиновий прес.

У колекції Музею народної архітектури і побуту у Львові зберігаються два клинові олійні преси (олійниці) з підвісними таранами. Обидва походять з Бойківщини.

Перший прес (інв. № АП-957, Сг-145) придбав 1968 року для колекції Львівського музею етнографії та художнього промислу видатний учений Павло Жолтовський³¹. **(Рис. 10, 11, 12)**

Рис. 10. Клиновий олійний прес із таранами із с. Головецько Сколівського р-ну. МНАП у Львові. Фото 2023 р.

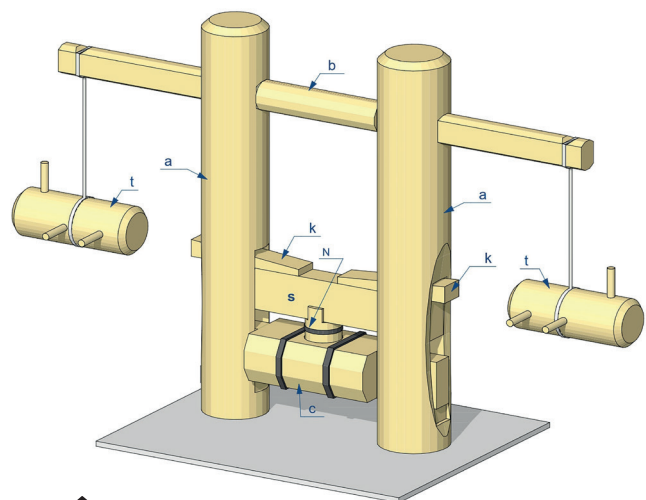
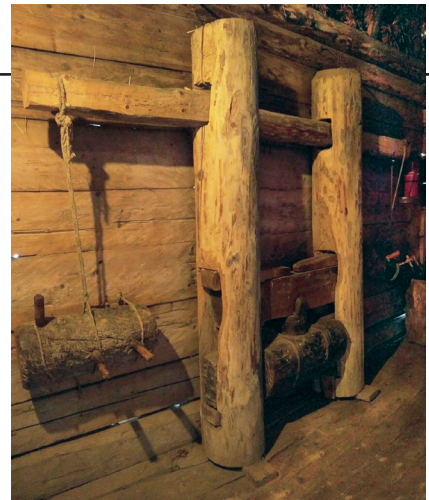

Рис. 11. 3D модель олійного преса із с. Головецько. Арх. М. Цимбровська

²⁷ Веретельник А. Вказ. праця. – С. 89.

²⁸ Olszański Henryk. Stan i problematyka badań nad historią ludowego budownictwa przemysłowego // Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. – 1970. – Nr. 11. – S. 8.

²⁹ Веретельник А. Вказ. праця. – С. 93.

³⁰ Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1889. – T. IV. – S. 298.

³¹ 1971 року згідно з розпорядженням Ради Міністрів Української РСР від 1 лютого 1971 року № 64-р та розпорядженням Президії АН УРСР від 12 лютого 1971 року № 200 «Про передачу відділу народного будівництва Львівського музею етнографії та художнього промислу Львівському музею народної архітектури і побуту Міністерства культури УРСР» й актом передачі від 1 березня 1971 року відділ народного будівництва було реорганізовано в окрему установу – Музей народної архітектури і побуту у Львові.

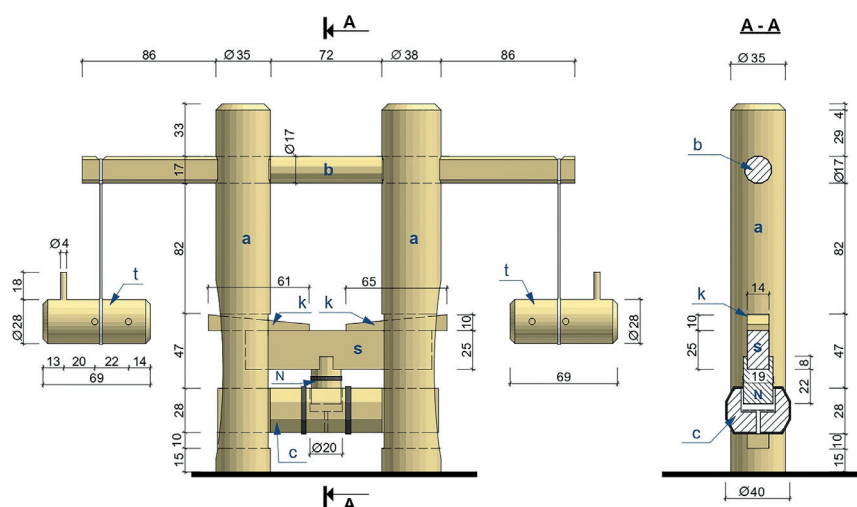

Рис. 12. Фронтальний вигляд і боковий перетин преса із с. Головецько.
Арх. М. Цимбровська

Олійницю придбано в мешканця с. Головецько Стрийського (раніше Сколівського) району Львівської області Миколи Андрійчука³². На час купівлі механізм діяв, на ньому вибивали олію. Означений прес представлений у постійній експозиції в будівлі олійні 1811 року із с. Головецько Стрийського району Львівської області.

Другий прес того самого типу (інв. № АП-105, Сг-8) придбав 1969 року завідувач відділу народного будівництва Львівського музею етнографії та художнього промислу Іван Сенів під час відрядження в с. Пилипець Хустського (раніше Міжгірського) району Закарпатської області³³. (Рис. 13, 14, 15)

Прізвище власника, в якого купили прес, в обліковій документації відсутнє. Нині олійниця представлена в експозиції в сінях хати с. Пилипець.

Олійний прес клинового типу з таранами складається з таких основних елементів: **колоди, стовпів, правила, стріли, молотів-таранів, клинів і зайца.**

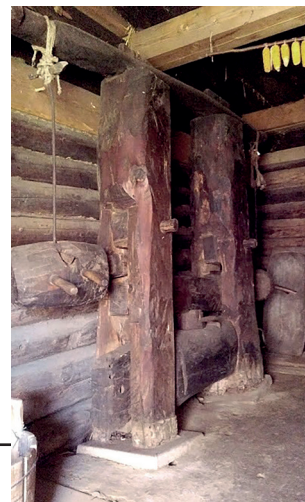

Рис. 13. Клиновий олійний прес із таранами із с. Пилипець Хустського р-ну. МНАП у Львові. Фото 2023 р.

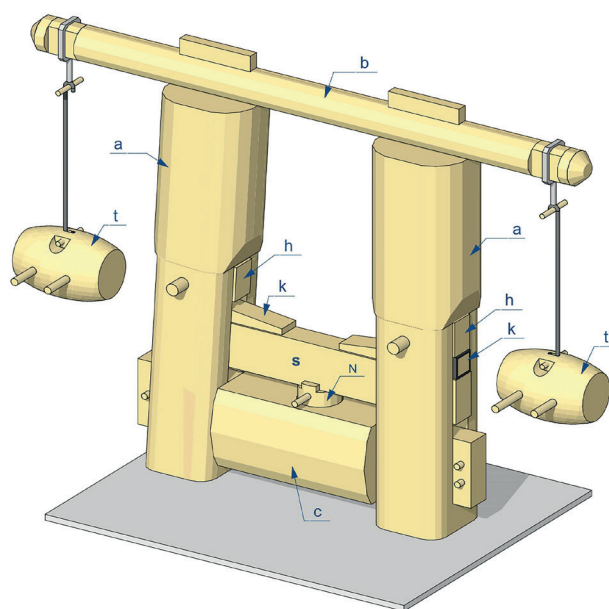

Рис. 14. 3D модель олійного преса із с. Пилипець. Арх. М. Цимбровська

³² Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові ім. К. Шептицького (далі Архів МНАП у Львові). – Інвентарна картка. – Акт прийому № 22 від 23.06.1968 р. Вартість 12 крб.

³³ Там само. – Акт прийому № 40 від 12.11.1969 р. Вартість 25 крб.

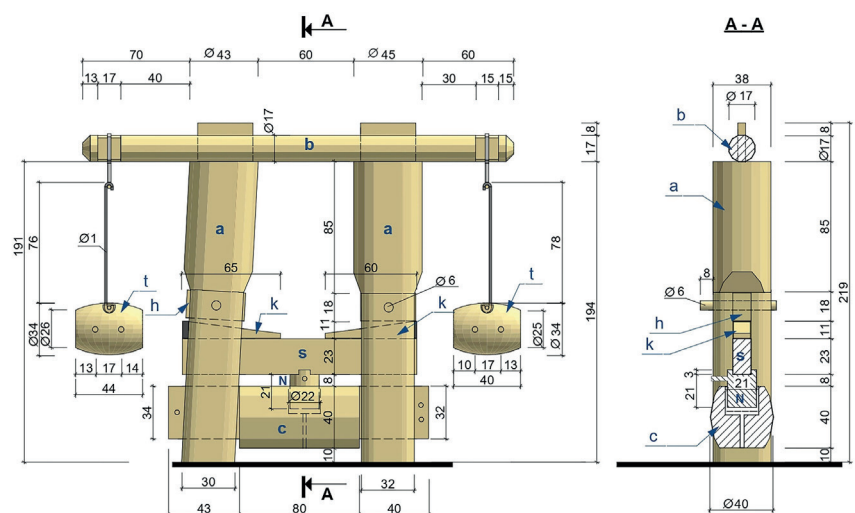
Колода. Основний елемент олійниці – масивна «колода» («скриня», «лисиця», «панівка») зі смерекової або яворової деревини з невеликим заглибленням посередині. В отвір цієї колоди вкладають сировину і стискають. Тому цей елемент передбачає надзвичайну міцність. Колода може бути восьмигранної або круглої форми. У заглибленні є невеликі канали (один або два), що проходять крізь колоду вертикально вниз або з невеликим нахилом. Через ці канали («цівки») витиснена олія витікає до посудини, що стоїть на підлозі під колодою: «Зі споду панівки, в котрій лежить макух, є виверчена на скрізь до долу дірка, котра виходить на верх, а на версі всаджена в ню деревляна дудочка, котрою стікає олій»³⁴. В. Кобільник так описує колоду: «В ½ долішньої частини стовпів є продовбані діри на поперечний стовп, званий “колода”. Всередині колоди є діра, яка проходить через середину грубості колоди, а в ній є отвір, що проходить через цілу грубість, на відплив для олію. Діра в колоді має по боках рівці, крізь які стікає на дно олій. Під отвір колоди підставляють посудину, в яку стікає олій»³⁵, «скриня – се велика, дов-

га на 1.30 – 1.50 м дубова колода. Она є зачопована між двома сторчовими стовпами... Скриня над землею в 20 або 30 см»³⁶. Рейхмани зазначають, що трапляються преси, де на колоді вирізьблено дату його виготовлення преса або певні літери³⁷.

У першому пресі із с. Головецько «колоду» витесано зі стовбура діаметром 40 см і протесано вгорі та знизу, її довжина – 147 см. Колоду зміцнено кованим окуттям. **(Рис. 11с, 12с)** У пресі із с. Пилипець «колода» – це кругляк діаметром 45–50 см, протесаний із чотирьох боків, її довжина 163 см. **(Рис. 14с, 15с)**

Стовпи. Обидва кінці «колоди» нерухомо закріплено в масивні смерекові стовпи. Низ стовпів укопано в землю або встановлено на плоских каменях. У першому пресі із с. Головецько стовпи – правильної циліндричної форми, діаметром 35 см і висотою 2,32 м. **(Рис. 11а, 12а)** В олійниці із с. Пилипець стовпи більші – це кругляк діаметром 43–45 см, висотою 2,19 м, протесаний з переднього боку по всій довжині. Від половини висоти (від рівня входження клинів) стовпи протесані також із торців. Лівий стовп має сильний нахил до центру й

Рис. 15. Фронтальний вигляд і боковий перетин преса із с. Пилипець.
Арх. М. Цимбровська

³⁴ Веретельник А. Вказ. праця. – С. 92.

³⁵ Кобільник В. Вказ. праця. – С. 35.

³⁶ Шишкевич М. Вказ. праця. – С. 96.

³⁷ Reychman Jan, Reychman Stefan. Вказ. праця. – S. 83.

нечисленні втрати, 10 см при основі стовпа замінено новим матеріалом під час реставрації в 1970-х роках, різниці майже не помітно. (Рис. 14а, 15а) Окуття стовпів на обох музейних олійницях відсутні. «Олійниця складається з двох бельок твердого дерева. Взагалі ціла олійниця мусить бути з твердого дерева, бо під високим тиском розлетілася б. Ці стовпи є або на сильній дерев'яній підставі, або є вкопані в землю в сінях. Гора їх є получена сильним поперечним бальком, якого кінці вистають на 0,5 м за стовпи»³⁸.

Правило. Стовпи вгорі з'єднані горизонтальною балкою – «правилом» («слупинами»). Для стійкості конструкції стовпи могли кріпити безпосередньо до балок перекриття: «Они є закопані в землю, в горі суть або лише з собою получені платвою, або суть впущені в ті платви, що бувають звичайно в дерев'янім будинку»³⁹. У наших обох пресах «правило» – кругляк діаметром 17 см. У пресі із с. Головецько кругла балка («правило») проходить наскрізь через тіло стовпів (Рис. 11b, 12b), а в пресі із с. Пилипець закріплена вгорі стовпів на чопах. Торці правила в пресі із означеного села фігурно затесані. (Рис. 14b, 15b) Виноси правила за межі стовпів у першому пресі – 86 см, у другому – 60–70 см.

Молоти-тарани. На кінцях «правила» підвішено на шнурах масивні дерев'яні молоти – «тарани». Трапляються також назви «баба», «довбня». Зрозуміло, що тарани мають особливу перевагу проти ручного молота. Молот має відповідати силі людини, яка навчена й здатна ним вільно маніпулювати. Тобто може підня-

ти його й ударити з достатньою силою. Тарани дозволяють значно збільшити розмір і вагу деревини, що посилює удар. Тарани розташовані симетрично обабіч преса, напрямом удару має точно потрапляти в середину клина. Забивати їх треба так, щоб клини входили рівномірно: «Аби такою олійницею бити олій, треба двоє людей; оба разом підносять тарани у гору і пускають їх з силою; тарани падають на клини, вбивають їх у стовпи...»⁴⁰, «коли мають забивати клини, стає двох до трьох чоловіка коло довбні, беруть руками за держака, відводять назад довбню і з великим розгоном вдаряють нею об клина, уперед з одного боку, а потім з другого»⁴¹, «до биття тараном треба було трьох міцних чоловіків. При кожному ударі олійня тряслася від удару, а глухий гуркіт розходився по селі»⁴².

Тарани витесували з твердого дерева (явора, дуба). Для зручного розхитування таранів у них перпендикулярно осі забиті невеликі кілки, що виконують функцію ручок. В. Кобільник так описує тарани: «Тарани це два дрючки, прикріплені на поперечньому бальку олійниці, на кілках. На другому кінці таранів є клецки у формі молота, а через їх середину проходить кінець жердки, який є рівночасно ручкою, за яку держить цей, що побиває тараном»⁴³. Цікавий факт, що стосується надзвичайних розмірів таранів, зафіксував С. Войцеховський: «Верхні клини вбивають великим дерев'яним молотом. На одній із крокв даху розташована довга балка, а на її кінці є грубо оброблений дерев'яний клец діаметром 80 см і довжиною 1 м. Балка ця розхитується двома робітни-

³⁸ Кобільник В. Вказ. праця. – С. 31.

³⁹ Шишкевич М. Вказ. праця. – С. 96.

⁴⁰ Шухевич В. О. Вказ. праця. – С. 210.

⁴¹ Веретельник А. Вказ. праця. – С. 92.

⁴² Reychman Jan, Reychman Stefan. Вказ. праця. – S. 98.

⁴³ Кобільник В. Вказ. праця. – С. 32.

ками. Вони за ручки підіймають догори цей молот і вільно відпускають. Удари надзвичайно сильні й трусять цілим будинком»⁴⁴.

Тарани також можуть стояти самостійно (преси з обертовими таранами). Такий таран закріплений за допомогою «ручок» («штилів») до вертикального стовпа. Стовп рухомий, його встановлено на камені з невеликим заглибленням, а в низ стовпа вбито металевий чіп. Верхню частину стовпа закріплено в балці стелі. Стовп «на бігунах» повертається навколо своєї осі разом з тараном. Прес такого типу було зафіксовано в олійні с. Джурів Снятинського району під час експедиції на Гуцульщину й Покуття 1976 року⁴⁵. **(Рис. 16)**

У пресі із с. Головецько тарани мають форму циліндрів діаметром 28 см і довжиною 69 см. Руків'я таранів призначено для їх розхитування та посилення удару по клинах. Два руків'я розташовано горизонтально, а третє – вертикально. Це дає майстру можливість по-різному тримати руки. **(Рис. 11t, 12t)** У пресі із с. Пилипець тарани – бочкоподібні, діаметром 25–34 см, довжиною 40 см і 44 см. Вони мають лише по два горизонтальні руків'я. **(Рис. 14t, 15t)**

Рис. 16. Прес із обертовими таранами із с. Джурів Снятинського р-ну. 1976 р. Архів МНАП у Львові

Спосіб кріплення підвісних таранів у музейних пресах теж відрізняється. У першому пресі (с. Головецько) тарани прив'язано за допомогою шнурів. У другому (с. Пилипець) – у заглибленні вгорі тарана вмонтовано металевий гак (довжина гака – 76–78 см, діаметр – 1 см), закріплений кілком. У верхню петлю гака забито кілок, а довкола кілка намотано короткий шнур до правила. З'єднання тарана з гакком на кілку дозволяє тарану рухатися на зразок шарніра. Якби конструкція була жорстка, то могла б легко зруйнуватися. **(Рис. 17)**

Спосіб кріплення таранів має певні регіональні відмінності. Специфікою гуцульських пресів з горизонтальними клинами було те, що довбні-тарани прикріплювали за допомогою «скраклів» та «скракників» (на Косівщині й Рахівщині) або підвішували на прямовисних жердинах (у Верховинському районі Івано-Франківської області). На Лемківщині довбні-тарани прив'язували переважно ремнями, на Бойківщині – підвішували на мотузах, на Покутті (Ко-

Рис. 17. Кріплення таранів у пресі із с. Пилипець. МНАП у Львові. Фото 2023 р.

⁴⁴ Wojciechowski St. Вказ. праця. – S. 260.

⁴⁵ Архів МНАП у Львові. – Звіт про наукову експедицію на Покуття. – ЗВ-15. А. Якимович, вересень 1976 р.

ломийщині й Снятинщині) здебільшого були ті, що стояли самостійно й кріпилися до обертових стовпів⁴⁶.

Заяц («хлопець», «макогін», «кружок»). Зверху на сировину кладуть циліндричний шматок дерева, який ідеально закриває отвір в колоді й виконує роль поршня, на який прямо чи опосередковано чиниться тиск: «До діри в колоді вкладається лляну муку, завинену в сукно. Згори накладають на отвір колоди "кружок". Цей округлий допасований до діри клец, який має вгорі деревляну ручку, зроблену з того самого кусня клеца, що цілий кружок»⁴⁷, «в ній зверху по середині є видовбана діра, сягаюча поза половину проміра скрині. На ній лежить рухомий кружок з 7–8 рівчиками на верхній своїй стороні. Низше на дні веде на внутр дірка, а зверху є правлена дудка, куди тече олій. Макух чи сімя в шапці кладе ся на кружок в отворі в скарини, а на него ставить ся т. зв. хлопця. Хлопець є циліндер з дерева, висший о 20–30 стм як глибінь отвору в скрини. Він буває з дубового дерева і в горі з боку має по боках два уха: то є два кілки деревляні і за них хватає ся при вкладаню чи витяганю хлопця»⁴⁸.

Форма й розміри «зайців» у двох означених олійницях майже однакові – це циліндри довжиною 21–22 см і діаметром 19–21 см. «Заяц» у пресі із с. Пилипець має вгорі дерев'яну ручку для легшого його витягання з колоди. **(Рис. 14п, 15п)** У пресі із с. Головецько «заяц» зміцнено металевими обручами окуття. **(Рис. 11п, 12п, 18)**

Припускаю, що назва «заяц» може походити від двох виступів на верхній поверхні циліндра, які фіксують стрілу. Ці виступи за формою нагадуть заячі

Рис. 18. «Заяц» преса із с. Головецько. МНАП у Львові. Фото 2022 р.

вуха. Символічно, що основна колода, в яку входить «заяц», також інколи згадується під назвою «лисиця». Використання антропоморфних і зооморфних назв для частин ремісничих механізмів є досить поширеним і цікавим явищем.

Стріла. Вище колоди в стовпах є отвори, в які вставлена рухома балка – «стріла» («блазень», «блажек», «яглиця», «сніз»). «Стріла» притискає «заяц» до колоди. Що глибше забиті клини, то нижче опускається стріла: «На кружок згори приходиться півперечний бальок, на цілу ширину олійниці, якого оба кінці вставлені в отвори бальків. Цей брус називається "яглиця"»⁴⁹, «дальше на хлопця кладеться підкладки. с. є кілька кусників лика липового або дубового. На них приходиться стріла»⁵⁰.

Стріла – це простий за формою прямокутний брус. У першому пресі (с. Головецько) – перетином 25 × 14 см, довжиною 130 см **(Рис. 11с, 12с)**, у другому пресі (с. Пилипець) – 23 × 12 см, довжиною 142 см. **(Рис. 14с, 15с)** Сила, з якою

⁴⁶ Мельничук Н. Вказ. праця. – С. 103.

⁴⁷ Кобільник В. Вказ. праця. – С. 31.

⁴⁸ Шишкевич М. Вказ. праця. – С. 96.

⁴⁹ Кобільник В. Вказ. праця. – С. 31.

⁵⁰ Шишкевич М. Вказ. праця. – С. 96.

стріла притискає заяц до колоди, може становити кілька кДж на 1 см². Лише такий значний тиск здатен витиснути олію з насіння.

Клини. В отвори з боків стовпів над «стрілою» вбивають клини: «Щоби тепер ся стріла тиснула на хлопця, в отвори в стовпи зверху на стрілу вбиває ся клини по обох сторонах. Клини се кусні дерева, що до одного кінця стають тоншими... Чим дальше забивається клини, тим більше починає течи олій з дутки в підставлений посуд»⁵¹.

Клини в обох музейних пресах мають форму зрізаної піраміди, з основою 10 × 14 см і 11 × 11 см та довжиною 60–65 см. **(Рис. 11к, 12к, 14к, 15к)** В олійниці із с. Пилипець торці клинів окуті.

Після того як вся олія з макуха витече, клини вибивають сокирою, а стрілу підіймають догори. Вийнятий із шапки макух має циліндричну форму, висотою 4–6 см. Олійні преси, що були в домашньому використанні, не мали достатньої потужності, щоб повністю витиснути олію із сировини. У макусі залишалося близько 10 % олії. Макуху вживали в їжу, домішуючи її до варених каш, чи готували з нею начинку до пирогів «вурдяників». Макухою годували худобу: додавали до пиття молодим телятам і свиням, а також коровам, щоб була смачніша сметана⁵²: «Олій є цілковито витиснений тоді, коли дійдуть до кінця, а через отвір перестане текти олій. Один гарнець лляної муки дає ½ л олію та один макух. За роботу бере олійник остатній макух і з нього олій, а крім цього 5–6 грошів від одного макуха»⁵³. Готову олію тут-таки на місці куштували з хлібом і цибулею. Ті господарі, які жили далеко від олійника, витискали олію

відразу на цілий піст, а хто недалеко – приходили по кілька разів.

Еволюція та вдосконалення олійних пресів на території Східної Європи відбувалися досить повільно, це пов'язувалося зі збільшенням сили натиску в пресі й полегшенням обслуговування пристрою. Важільні преси з'явилися лише в першій половині 19 ст. Преси з гвинтом винайшли в кінці того самого століття в містечкових олійнях, власниками яких були переважно євреї. Про цей факт також згадує М. Шишкевич: «По містечках мають олійні і жида. Они уряджають їх практичніше: у них не треба товчи, а лише молоти на машині. Однак наші люди рідше йдуть до жида, бо сей не уважає як там на панві смажить ся, додає забагато води і – що найважливіше – визначає ся нехлюйством, чого люди брідять ся»⁵⁴. Поступово гвинтові преси з'явилися й у селах, а також активно перероблялися під різьбу старі клинові преси: «Олійрська ступа від найдавніших часів, себ-то від коли коли почали бити нею олій, лишила ся однакою аж до нині. Але тепер трапляється багато так, що "старосьвітські" олійні закидають, а натомість ставлять нові инчої конструкції. Одначе між старою ступою а новою тільки та різниця, що в старій витискається олій при помочі клинів, а в новій великою шрубою, а зрештою все менче-більше подібне до себе... олійня нової конструкції практичніша, але зате для нашого мужика за дорога. Ту ступу можна подибати тільки в місті, а в инчій селі теж, але в заможнішого чоловіка»⁵⁵.

Клинові олійні преси є одним з первісних простих механізмів, що використовували на території не лише Бой-

⁵¹ Там само. – С. 97.

⁵² Шухевич В. О. Вказ. праця. – С. 210.

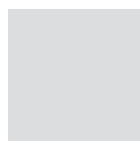
⁵³ Кобільник В. Вказ. праця. – С. 32.

⁵⁴ Шишкевич М. Вказ. праця. – С. 99.

⁵⁵ Веретельник А. Вказ. праця. – С. 93.

ківщини, а й у всій Галичині та Волині аж до середини 20 ст. У часи світових воєн цей традиційний промисел врятував від голоду не одну родину. Процес витискання олії в домашніх умовах є одним з багатьох давніх промислів, що зник, і унікально може бути представлений лише в музеї. Науковці, які займалися створенням музею, розуміли, що без цих пам'яток розбудова повноцінного музею неможлива. Промислово-господарські пристрої та споруди було закуплено до колекції одними з перших – у 1966–1970 роках, ще до заснування Музею як окремої інституції.

Клинові олійні преси із сіл Головецько та Пилипець є типовими прикладами простих механізмів, де майже нема металевих елементів, а форма й конструкція окремих складових фактично не змінилася протягом століть. Третій олійний прес (важільний із с. Грозьово Самбірського району, інв. № АП-957, Сг-145), що зберігається в колекції нашого закладу, заслуговує на окреме дослідження. Сподіваюся, це перше ретельне обстеження та порівняльний опис двох означених клинових пресів з таранами стане матеріалом для їх подальшого збереження, вивчення та популяризації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові** (далі Архів МНАП у Львові). – Науково-технічна документація. – НТД-15 «Олійня 1811 р. із с. Головецько Сколівського р-ну». – Папка А-7.
- Архів МНАП у Львові.** – Науково-фондовий відділ. – Інвентарна картка № АП-16, Сг-4.
- Архів МНАП у Львові.** – Науково-фондовий відділ. – Інвентарна картка № АП-105, Сг-8.
- Веретельник А.** Олійні у північно-східній Галичині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 6. – Львів, 1905. – С. 89–93.
- Кобільник В.** Матеріальна культура села Жукотин Турчанського повіту. Ч. II // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч. 8. – С. 15–71.
- Мельничук Н.** Олійницькі преси Гуцульщини кінця XIX – початку XX ст. // Народознавчі зошити. – Вип. 2. – 1997. – С. 100–105.
- Шишкевич М.** Виріб олію на Волині в Галичині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 6. – Львів, 1905. – С. 94–99.
- Шухевич В. О.** Гуцульщина: в 5 томах. Репринтне видання 1899–1908 рр. – Харків: Видавець Олександр Савчук, 2018. – 1218 с.
- Hoffmann Herbert.** Eine Typologie der Anlagen zur Ölgewinnung in Rumänien, Cibirium, Sibiu. – 1966. – S. 49–61.
- Łubieński Józef.** Przemysł Rolny. – T. 1: Technologia mechaniczna przemysłu wiejskiego [Przeróbka płodów roślinnych]. – Warszawa: Wydawnictwo Redakcji «Rolnika i Hodowcy», 1891. – S. 612.
- Olszański Henryk.** Tradycyjne olejarstwo w Polsce / [red. Jerzy Czajkowski; rys. Henryk Olszański]. – Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 1989. – 240 s.
- Olszański Henryk.** Stan i problematyka badań nad historią ludowego budownictwa przemysłowego // Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. – 1970. – Nr 11. – S. 5–14.
- Reychman Jan, Reychman Stefan.** Przemysł wiejski na Podhalu. – Wyd. 2. – Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1965.
- Selmeczi Kovács Attila.** Az eszköz és a nyersanyag kapcsolata az olajütésben. A lengőkalapácsos éksajtó példája // Néprajz-muzeológia: Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. – Miskolc, 2012. – S. 644–653.
- Wojciechowski St.** Olejarnictwo jako drobny przemysł u nas // Inżynierja i Budownictwo Cywilne, Przemysłowe i Rolnicze: pismo półmiesięczne illustrowane dla inżynierów, właścicieli fabryk i maszyn, przemysłowców, górników, budowniczych, przedsiębiorców, obywateli ziemskich. – R. 7. – Nr. 17 (15 września 1885). – S. 259–260; Nr. 19 (15 października 1885). – S. 289–291.